

3.45. Поняття, ознаки та види правомірної поведінки.....	138
3.46. Поняття, ознаки, склад і види правопорушень...	139
3.47. Поняття, ознаки та види юридичної відповідальності.....	141
3.48. Мета, функції та принципи юридичної відповідальності.....	142
3.49. Поняття, принципи й основні вимоги законності.....	144
3.50. Гарантії законності.....	145
3.51. Поняття та загальна характеристика правопорядку.....	146
3.52. Правосвідомість: поняття та роль у суспільному житті.....	147
3.53. Функції правосвідомості.....	148
3.54. Структура правосвідомості.....	150
3.55. Поняття та загальна характеристика правової культури.....	152
3.56. Поняття та загальна характеристика правового нігілізму.....	154
3.57. Види й функції правової культури.....	155
3.58. Поняття, види, методи, типи та стадії правового регулювання.....	157
3.59. Поняття й елементи механізму правового регулювання.....	159
3.60. Поняття й ознаки юридичного процесу.....	160
3.61. Поняття, структура та класифікація правових систем.....	161
3.62. Поняття, ознаки й особливості романо-германської правової сім'ї.....	162
3.63. Поняття, ознаки й особливості англо-саксонської правової сім'ї.....	163
3.64. Поняття, ознаки й особливості сім'ї соціалістичного права.....	165
3.65. Поняття, ознаки й особливості релігійно-традиційної правової сім'ї.....	166
Список рекомендованої літератури для поглибленого вивчення розділу III.....	169
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ДО КУРСУ "ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА".....	174

ПЕРЕДМОВА

Розбудова України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної та правової держави значною мірою залежить від професійної підготовки правничих кадрів, адже саме майбутні юристи мають забезпечити становлення та розвиток української державності.

Підготовка фахівців-юристів передбачає опанування комплексу правових навчальних дисциплін, серед яких особливе місце посідає "Теорія держави та права".

Теорія держави та права є вихідною, фундаментальною, нормативною юридичною наукою, що вивчається однією з перших та дає найглибші за змістом і сутністю знання про державу та право, а також з'ясує решту питань, які стосуються державно-правових явищ. Вона є необхідною передумовою подальшого засвоєння галузевих, спеціальних і прикладних юридичних дисциплін. Саме цим визначається провідне методологічне значення теорії держави та права в системі юридичних наук.

Останнім часом з'явилося чимало юридичної навчальної літератури, присвяченої важливим теоретико-методологічним і практичним проблемам державотворення та правотворення в Україні в контексті інтеграції до європейського та світового співтовариств.

Запропонований посібник є результатом творчої співпраці науково-педагогічних працівників кафедри теорії держави і права Навчально-наукового інституту КНУВС, кафедри теорії та історії держави і права Національної академії внутрішніх справ України та Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, він містить системне викладення сучасної теорії держави та права.

Актуальність цієї праці також зумовлена численними змінами в українському законодавстві, появою нових досягнень і нових підходів до вивчення зазначених питань у вітчизняній та світовій науковій думці.

Викладення матеріалу в навчальному посібнику здійснюється на основі типової програми навчальної дисципліни "Теорія держави та права", у трьох розділах, які охоплюють в межах 22 тем основні питання, що виносяться на іспит. Автори посібника розкрили основні положення теорії держави та права, що допоможе краще засвоїти навчальний матеріал у процесі підготовки до іспиту.

Важливим для опанування студентами, курсантами та слухачами знань про державу та право є вміщений у посібнику список рекомендованих джерел, який містить фундаментальні підручники

з теорії держави та права, а також численні статті як у вітчизняних, так і в зарубіжних виданнях.

Автори цієї праці не ставили перед собою завдання дати вичерпну характеристику всіх питань теорії держави та права. Однак вона буде корисною курсантам, студентам і слухачам при підготовці до державного та поточного іспитів, а також усім тим, хто хоче поглибити знання в цій галузі.

Як свідчить досвід практичного викладання теорії держави та права, у значної кількості курсантів, студентів і слухачів процес засвоєння навчального матеріалу нерідко викликає труднощі, пов'язані з великим обсягом матеріалу, що міститься в інших підручниках і навчальних посібниках. Отож автори намагалися викласти матеріал у досить стислій і доступній формі.

Розділ I

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ

1.1. Теорія держави та права як наука, її предмет

Теорія держави та права є самостійною юридичною наукою із власною системою наукових положень, понять, визначень (дефініцій) і принципів. Вона має важливе загальнотеоретичне та практичне значення для інших юридичних наук.

Особливості теорії держави та права як науки зумовлені тим, що це:

1) *суспільна наука* – об'єктом її дослідження є такі суспільні явища, як держава та право. Саме в цьому полягає її суттєва відмінність від інших наук, наприклад, технічних;

2) *юридична наука* – з'ясовує сутність і зміст державно-правового аспекту суспільного життя;

3) *загальнотеоретична наука* – досліджує понятійно-категорійний апарат юриспруденції, загальні та специфічні закономірності виникнення, розвитку й функціонування держави та права.

Отже, **теорія держави та права** – це система узагальнених знань про понятійно-категорійний апарат юриспруденції, загальні та специфічні закономірності виникнення, розвитку й функціонування держави та права, про їхню сутність, зміст і призначення в суспільстві.

Теорія держави та права як наука вивчає природу походження держави і права, їхні форми й типологію, основні закономірності побудови системи державних органів і системи права, їх функціонування й вплив на суспільне життя, з'ясовує співвідношення категорій "право", "суспільство", "держава" та ін.

Як і кожна наука, теорія держави та права має свій **предмет**. Терміном "предмет" охоплюється саме той бік суспільно-політичного життя, котрий з'ясовує ця наука, – це основні поняття та категорії юриспруденції, загальні й специфічні закономірності виникнення, розвитку та функціонування держави і права.

Закономірності виникнення, розвитку та функціонування держави і права розкривають питання щодо того, як, коли й чому в суспільстві з'явилися держава та право, стан їх розвитку, а також яким чином діють складові елементи державно-правового механізму.

Відповідно, розрізняють загальні та специфічні закономірності виникнення, розвитку й функціонування держави та права.

Загальні закономірності, притаманні державі та праву як суспільним явищам, вивчаються філософією, соціологією й іншими суспільними

науками. Тож теорія держави та права використовує доробок цих наук і застосовує їх для з'ясування державно-правових явищ.

Специфічні закономірності вивчаються безпосередньо теорією держави та права й характеризують державу і право з позиції їхніх понять, функцій, форми тощо.

На підставі зазначеного виокремлюються такі завдання теорії держави та права:

- дослідження загальних і специфічних закономірностей виникнення, розвитку й функціонування держави та права і їхніх інститутів;
- вивчення суті та змісту певних аспектів діяльності та функціонування держави;
- дослідження змісту конкретних юридичних норм, теорії та практики їх застосування;
- усвідомлення соціально-економічних і моральних засад права;
- визначення взаємозв'язку держави та права, їхніх ознак, форми, змісту, місця й ролі в суспільному житті;
- з'ясування співвідношення держави, права, суспільства й особи;
- визначення змісту таких понять, як правова свідомість і правова та професійна культура, правова поведінка, а також правове виховання, законність, правопорядок, дисципліна та ін.

1.2. Методологія теорії держави і права. Поняття і класифікація методів теорії держави та права

Методологія (з грецьк. – "метод" – шлях до чого-небудь і "логос" – наука, вчення) – це система певних методів (способів), принципів, конкретних засобів, за допомогою яких з'ясовується предмет науки.

Термін "метод" незалежно від конкретної науки, галузі знань чи навчальної дисципліни є спосіб (прийом), за допомогою якого з'ясовується предмет цієї науки, досягається певна мета та вирішуються відповідні завдання.

У юридичній науці розрізняють три групи методів теорії держави та права.

1. *Загальнонаукові* – це філософські способи (прийоми), за допомогою яких досліджуються понятійно-категорійний апарат юриспруденції, загальні та специфічні закономірності виникнення, розвитку й функціонування держави та права.

До них належать:

- формально-логічний – дає змогу дослідити державу та право як логічно завершені явища за допомогою низки прийомів (аналізу, синтезу, опису тощо).

- історичний – аналізує державу та право з погляду всього періоду їх існування, беручи до уваги накопичений досвід, який використовується загалом у подальшому розвитку державно-правових явищ;

- системно-функціональний – дає можливість вивчати державу та право як цілісну систему, що об'єднує внутрішньосистемні зв'язки, а також виявити функції окремих елементів, їх взаємозв'язок і взаємозалежність (функції держави, функції права та ін.).

2. *Приватно-наукові* – це способи (прийоми), що відображають безпосередню конкретику вивчення держави та права.

Вони, зокрема, такі:

- статистичний – використовується при вивченні кількісних і якісних змін у державно-правовому житті та для опрацювання відповідних результатів;

- соціологічний – за його допомогою проводять соціологічні дослідження й експерименти (опитування населення), аналіз письмових документів (відгуків, службових записок);

- моделювання – спрямований на пошуки оптимальних варіантів вирішення конкретних проблем, на уявне створення моделей державно-правових явищ.

3. *Спеціальні методи* – це способи (підходи), що напрацьовані певною юридичною наукою та використовуються для вирішення конкретних завдань у межах юриспруденції.

До них належать:

- порівняльний – передбачає зіставлення, порівняння юридичних понять, явищ, процесів, категорій, виявлення між ними спільних і відмінних ознак. Об'єктами порівняння, зазвичай, є галузі права, інститути держави та права, нормативні акти тощо;

- спеціально-юридичний метод – його завданням є аналіз суті та змісту чинного законодавства, практики його застосування;

- метод тлумачення норм права – полягає в з'ясуванні й роз'ясненні точного змісту правових норм.

Отже, *методи теорії держави та права* – це відповідні способи (підходи), що дають змогу з'ясувати й отримати знання про понятійно-категорійний апарат юриспруденції, загальні та специфічні закономірності виникнення, розвитку і функціонування держави та права. За допомогою цих методів упорядковується необхідний науковий або навчальний матеріал з метою його подальшої систематизації та узагальнення.

1.3. Поняття і класифікація функцій теорії держави та права

Теорію держави та права як фундаментальну юридичну науку слід розглядати також в аспекті виконання нею певних функцій.

Функції теорії держави та права – це основні напрямки її дослідження, що характеризують сутність, зміст і призначення теорії держави та права.

Серед них необхідно виділити такі:

1) *онтологічна* – характеризується тим, що теорія держави та права вивчає: коли, як і чому виникли держава і право, їхній розвиток та функціонування в умовах сьогодення;

2) *пізнавальна* (навчальна) – теорія держави та права є своєрідним ключем до опанування юридичних знань про державу і право, до пізнання всіх державно-правових явищ, процесу їх виникнення, розвитку та функціонування;

3) *прогностична* – теорія держави та права поряд із поясненням сутності та змісту державно-правових явищ забезпечує визначення перспектив розвитку держави і права, шляхів систематизації законодавства, усунення прогалин у праві;

4) *практично-прикладна* – характеризує можливість застосовувати теоретичні знання про державу і право на практиці, що підвищує рівень підготовки фахівця, покращує загальний стан цієї науки;

5) *комунікативна* – полягає в тому, що теорія держави та права, з одного боку, з'ясовує об'єкт разом з іншими гуманітарними науками, а з другого, – вирішує проблеми адаптації та розвитку юридичної науки загалом;

6) *евристична* – теорія держави та права не лише пізнає, а й відкриває нові тенденції розвитку державно-правових категорій в умовах сьогодення, що дає можливість правильно оцінити минуле та спрогнозувати подальший розвиток держави і права;

7) *методологічна* – теорія держави та права є фундаментальною юридичною наукою, оскільки напрацьовує понятійний апарат для галузевих, спеціальних і прикладних юридичних наук.

Функції теорії держави та права визначають її місце в системі юридичних наук.

1.4. Місце теорії держави та права в системі юридичних наук

Дослідження категорій "держава" і "право" є складним та багатоплановим. Ці поняття неможливо, та й недоцільно, вивчати однобічно, за допомогою лише однієї юридичної науки, адже державно-правові явища необхідно досліджувати комплексно.

Зазначене пояснює існування **системи юридичних наук**, у якій виділяють кілька груп.

1. *Загальнотеоретичні й історичні* (історико-теоретичні) *науки*: теорія держави та права, історія держави і права, історія вчень про державу

та право. Ці юридичні науки з'ясовують понятійно-категорійний апарат юриспруденції, загальні та специфічні закономірності виникнення, розвитку й функціонування держави та права, їхні сутність, форми та типологію, характеризують історичний шлях їх формування, а також погляди науковців, філософів, юристів-практиків на зміст державно-правових явищ.

2. *Галузеві юридичні науки*: конституційне право, адміністративне право, трудове право, кримінальне право, екологічне право та ін. Ці юридичні науки виокремлюють, передусім, відповідно до предмета правового регулювання (які однорідні суспільні відносини регулюються) та методу правового регулювання (яким способом регулюються суспільні відносини). Кожна з них регламентує певну сферу однорідних суспільних відносин.

3. *Міжгалузеві юридичні науки*: господарське, житлове, морське, транспортне право тощо. Наприклад, господарське право поєднує в собі як складові елементи цивільного та адміністративного права – адміністративне регулювання господарських майнових відносин.

4. *Спеціальні юридичні науки* – вивчають організацію, повноваження, структуру та ін. державних органів (державне будівництво й місцеве самоврядування, судові та правоохоронні органи, прокурорський нагляд тощо).

5. *Прикладні юридичні науки*: криміналістика, криминологія, судова медицина, правова статистика, юридична психологія, юридична педагогіка та ін. Ці науки використовують досягнення природничих (фізика, хімія, біологія тощо), технічних (металургія, механіка та ін.) і гуманітарних (філософія, психологія тощо) наук.

6. *Юридичні науки, що вивчають міжнародне право*: міжнародне публічне право, міжнародне приватне право, державне право зарубіжних країн, порівняльне правознавство тощо.

Отже, теорія держави та права посідає провідне місце в системі юридичних наук, що пояснюється такими чинниками:

- ця наука є вихідною нормативною дисципліною при вивченні всієї юриспруденції;

- вона є базовою, фундаментальною, методологічною наукою, адже дає найширші за обсягом і глибиною знання про державу та право. Ці знання є фундаментом при вивченні інших юридичних наук, що, відповідно, дає змогу уникнути однобічності у вирішенні галузевих наукових проблем.

1.5. Взаємозв'язок теорії держави та права з іншими суспільними науками

Теорія держави та права безпосередньо чи опосередковано пов'язана з іншими суспільними науками й посідає серед них своє специфічне місце.

1. **Теорія держави та права взаємодіє з філософією.** Філософія – це наука про загальні закони розвитку суспільної природи мислення, стану, про місце та ставлення до них людини. У контексті держави та права філософія обмежується з'ясуванням природи, сутності, призначення й місії цих категорій у системі всіх соціальних явищ. Отож теорія держави та права використовує наукові досягнення філософії, зокрема, напрацювання науковців-філософів щодо досліджень державно-правових явищ, а також послуговується філософськими категоріями "сутність", "зміст", "форма", "метод", "система", "структура" та ін.

Важливу роль у вивченні теорії держави та права посідає похідна від філософії наука – *філософія права*, сутність і зміст якої полягає в з'ясуванні системи наукових знань про буття права, його природу, місце та призначення в житті людини, суспільства, держави.

2. **Взаємодія теорії держави та права із соціологією.** Соціологія – це наука про суспільство як єдине цілісне утворення, про ті соціальні явища та процеси, які в ньому відбуваються, зокрема й державно-правові, а також про його структуру, стан і шляхи їхнього розвитку.

За допомогою соціології теорія держави та права досліджує певні державно-правові категорії, а саме: ефективність дії законодавства й норм права, з'ясування причин скоєння правопорушень, чинників, які на них впливають, вивчення рівня правової свідомості та правової і професійної культури. Науковці-теоретики активно використовують дані соціологічних досліджень.

Необхідно виділити і похідну від соціології науку – *соціологію права*, предметом дослідження якої є правові категорії, явища та процеси, їх формування та розвиток з позицій їхнього соціального існування.

3. **Взаємозв'язок теорії держави та права з політологією.** Політологія – це наука, предметом якої є політика, її функціонування, розвиток та реалізація. Політологія включає в себе низку питань, що стосуються, передусім, співвідношення категорій "громадянське суспільство", "людина", "держава", "політична система", "влада", що мають важливе значення як для всієї юридичної науки, так і для теорії держави та права зокрема. Похідною від політології є *політологія права*, що поєднує інструментарій науки теорії держави та права й розглядає широке коло питань державної правової політики.

4. **Взаємодія теорії держави та права й педагогіки.** Педагогіка – це наука про виховання людини. Похідною від педагогіки є *юридична педагогіка* – наука про закономірності освіти, навчання та виховання, що притаманні правовій сфері, впливають на неї, а також про закономірності формування правомірної поведінки та правопорядку в державі.

Досягнення правової педагогіки теорія держави та права бере до уваги при вивченні проблеми формування належного рівня

правової свідомості й правової та професійної культури, законослухняності, правомірної поведінки й соціально-правової активності, в правовому вихованні та правовій освіті населення.

Отже, взаємодіючи з філософією, соціологією, політологією, педагогікою та іншими суспільними науками, теорія держави та права отримує відповідні знання про державно-правові явища й використовує їх у своїх дослідженнях.

Список рекомендованої літератури для поглибленого вивчення розділу I

1. Антологія української юридичної думки. У 6 т. – Том I: Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права. – К., 2002.
2. Бигич О. Л. Порівняльне правознавство: наука чи метод (Значення для теорії та практики) // Держава і право: Зб. наук. пр. – Вип. 6. – К., 2001.
3. Бобилев А. И. Предмет и методология теории права и государства // Право и политика. – 2000. – №1.
4. Бобровник С. В. Теоретико-правові дослідження і перспективи їх розвитку // Правова держава. – Вип. 11. – К., 2000.
5. Головченко В. В., Ковальський В. С. Юридична термінологія. – К., 1999.
6. Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія. – К., 1999.
7. Коваль Н. В. Введение в юридическую специальность (деонтологический аспект). – Донецк, 1998.
8. Козлов В. А. Проблемы предмета и общей методологии права. – М., 1989.
10. Козюбра М. І. Проблеми методології теорії держави і права в умовах політичного та ідеологічного плюралізму // Проблеми правознавства. – 1992. – № 53.
11. Коростей В. Якою бути національній теорії держави та права // Право України. – 2001. – № 7.
12. Недбайло П. Е. Введение в общую теорию государства и права. – К., 1973.
13. Петрова Л. В. Фундаментальні проблеми методології права. Філософсько-правовий дискус. – Х., 1998.
14. Рабінович П. М. Філософія права як концептуально-методологічний фундамент юриспруденції // Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції "Проблеми методології сучасного правознавства". – К., 1996.
15. Рабінович П. М. Методологія правознавства і проблеми плюралізації // Вісник Академії правових наук України. – 1995. – № 3.
16. Рабінович П. М. Філософія права: деякі наукознавчі аспекти // Вісник Академії правових наук України. – 1997. – № 1.
17. Тараконич Т. І. Актуальні проблеми теорії держави та права // Правова держава. – Вип. 11. – К., 2000.
18. Шемшученко Ю. С. Юридична наука в незалежній Україні // Право України. – 1992. – № 7.